

प्रकरण सहावे

निष्कर्ष आणि सूचना

प्रकरण - सहावे

निष्कर्ष आणि सूचना

“कोल्हापूर शहरातील वडार समाजातील श्रमजीवी कामगारांचा अभ्यास” प्रस्तुत संशोधनाचा विषय आहे. प्रस्तुत लघुशोधप्रबंधाची विभागणी एकूण सहा प्रकरणात केली आहे. प्रस्तुत सहाव्या प्रकरणात ठळक निष्कर्ष आणि सूचना मांडण्यात आले आहेत.

श्रमजीवी वडार कामगारांची सामाजिक पार्श्वभूमी :

नमुन्यांतील उत्तरदात्यांमध्ये ४६ ते ५५ या प्रौढ वयोगटातील उत्तरदात्यांचे प्रमाण सर्वात अधिक आहे. बहुसंख्य उत्तरदाते पुरुष होते, तर स्त्रियांचे प्रमाण कमी असल्याचे दिसून येते. बहुतांश उत्तरदाते गाडीवडार या पोटजातीतील आहेत. शैक्षणिक पात्रतेचा विचार करता जवळजवळ निम्मे उत्तरदाते निरक्षर आहेत. समाजातील उत्तरदात्यांमध्ये शिक्षणाचा अभाव मोठ्या प्रमाणात असल्याचे दिसून येतो.

व्यवसाय :

आजच्या परिस्थितीमध्ये देखील वडार समाजाच्या व्यावसायिक स्थितीचा आढावा घेतला तर बहुतांशी उत्तरदाते पारंपरिक व्यवसाय करण्यामध्ये गुंतलेले आहेत. तर उर्वरित उत्तरदात्यांनी व्यावसायिक गतिशीलतेचा विचार करता नविन व्यवसायाचा स्विकार केलेला दिसून येतो.

कुटुंबातील सदस्य :

बहुसंख्य उत्तरदात्यांच्या कुटुंबामध्ये पुरुषांचे प्रमाण १ ते ३ तर स्त्रियांचे प्रमाण १ ते ३ असल्याचे दिसून आले. बहुसंख्य उत्तरदात्यांच्या कुटुंबामध्ये एकूण सदस्यांचे प्रमाण २ ते ५ असल्याचे दिसून येते. बहुसंख्य उत्तरदात्यांच्या कुटुंबामध्ये १० वर्षापर्यंतच्या सदस्यांचे प्रमाण १ ते ३ असल्याचे दिसून येते. तसेच ११ ते २० या वयोगटामधील बहुसंख्य उत्तरदात्यांच्या कुटुंबामध्ये कोणीही सदस्य नाही. २१ ते ४० वयोगटातील बहुसंख्य कुटुंबामध्ये

१ ते ३ सदस्य, तर ६१ च्या पुढे या वयोगटामधील कोणीही सदस्य आढळत नाहीत. उत्तरदात्यांच्या कुटुंबातील अशिक्षितांचे प्रमाण बहुतांश कुटुंबामध्ये १ ते ३ सदस्य असे आहे. उत्तरदात्यांच्या कुटुंबातील प्राथमिक शिक्षणाचे प्रमाण बहुतांश कुटुंबामध्ये १ ते ३ सदस्य, उच्च माध्यमिक शिक्षणाचे प्रमाण बहुतांश कुटुंबामध्ये १ ते ३ सदस्य, २८.० टक्के कुटुंबामध्ये १ ते ३ सदस्य, १२ कुटुंबामध्ये १ ते ३ पदवीधर सदस्य, तर ३ कुटुंबामध्ये १ पदव्युत्तर सदस्य व ५ कुटुंबामध्ये इतर कोर्स घेतलेले सदस्य दिसून येतात.

उत्तरदात्यांच्या कुटुंबातील अविवाहित सदस्यांचे प्रमाण बहुतांश कुटुंबामध्ये १ ते ३ सदस्य विवाहित सदस्यांचे प्रमाण बहुतांश कुटुंबामध्ये १ ते २ सदस्य असल्याचे दिसून येते. तसेच उत्तरदात्यांच्या कुटुंबातील विधवा (स्त्री) सदस्यांचे प्रमाण ७७ कुटुंबामध्ये नसल्याचे दिसून येते. विधूर (पुरुष) सदस्यांचे प्रमाण ८३ कुटुंबामध्ये कोणीही आढळत नाही.

व्यवसायामध्ये गुंतलेल्या सदस्यांपैकी उत्तरदात्यांच्या कुटुंबातील १ ते ३ सदस्य खणीमध्ये, दगड फोडणारे, खुदाई काम, जाते-पाटा-वरवंटा घडविणारे, मजूरी काम, गृहिणी या विविध व्यवसायात गुंतलेल्या दिसून येतात. उत्तरदात्यांच्या कुटुंबातील १ ते २ सदस्य ठेकेदार, कारखान्यातील कामगार, खाजगी नोकरीमध्ये, किराणा माल दुकान, शासकीय नोकरी, धुणी-भांडी (स्त्री), इतर व्यवसाय करत असल्याचे आढळून येते. २ व्यक्ती उद्योगधंदा या व्यवसायामध्ये गुंतलेले असल्याचे दिसून येतात.

वार्षिक उत्पन्न :

बहुसंख्य उत्तरदात्यांचे वार्षिक उत्पन्न रू.६०,००१ ते ९०,००० या गटातील आहे.

कुटुंब प्रकार :

नागरी औद्योगिक समाजामध्ये राहणाऱ्या वडार समाजामध्ये बहुसंख्य उत्तरदाते संयुक्त कुटुंबातील आहेत. थोड्या प्रमाणात विभक्त कुटुंबातील दिसून येतात. वडार समाजामध्ये आजही एकत्र कुटुंबपद्धती मोठ्या प्रमाणात असल्याचे आढळून येते.

भाषा :

वडार समाज हा मूळातच वेगळी भाषा बोलणारा समाज आहे, पण कोल्हापूर सारख्या मराठी भाषिक प्रदेशामध्ये स्थलांतर केल्यानंतर त्या संस्कृतीशी जुळवून घेऊन स्वतःचे अस्तित्व टिकविणे आवश्यक होते परिणामी वडार समाजातील बहुसंख्य लोकांनी तेलगू भाषेबरोबरच मराठी भाषा मोठ्या प्रमाणात आत्मसात केल्याचे दिसून आले.

वस्तीस्थान वास्तव्य :

बहुतांशी उत्तरदाते ३१ ते ४५ वर्षे वडारवाडीत वास्तव्य करत असल्याचे दिसून आले.

घर :

बहुसंख्य उत्तरदात्यांचे स्वतःचे घर असल्याचे दिसून आले. स्वतःचे घर नसलेले उत्तरदात्यांचे प्रमाण कमी असल्याचे आढळून आले. बहुसंख्य उत्तरदात्यांची घरे वा घराचे स्वरूप हे कौलारू, माती, दगड किंवा विटांचे या स्वरूपाचे आढळून आले. अगदी कमी प्रमाणात उत्तरदात्यांची घरे आर.सी.सी. बांधकाम असल्याचे दिसून आले. नगण्य प्रमाणात अस्थाई झोपड्या असल्याचे दिसून येते. बहुसंख्य उत्तरदाते एक खोली किंवा दोन खोल्यामध्ये राहत असल्याचे दिसून आले.

घरभाड्यापोटी होणारा खर्च ७% उत्तरदात्यांना रू २०० ते ५०० पर्यंत, रू ५०१ ते १००० पर्यंत ५% उत्तरदाते, १००१ ते त्याहून अधिक २ उत्तरदाते असल्याचे दिसून आले.

घरातील सुविधा :

बहुसंख्य उत्तरदात्यांकडे व्यक्तिगत नळ कनेक्शन आहे. तर सार्वजनिक नळ असल्याचे प्रमाण अत्यल्प असल्याचे दिसून येते. बहुसंख्य उत्तरदात्यांच्या घरामध्ये वीज व स्नानगृह असल्याचे दिसून आले.

धार्मिक वृत्ती :

वडार समाजामध्ये धार्मिक वृत्ती फार असल्याने आजारपणात देवऋषीकडे जाणे, देवाला कौल लावणे या गोष्टींवर विश्वास होता पण सद्यपरिस्थितीत यामध्ये बदल होऊन प्राथमिक आरोग्य केंद्रात जाण्याचे प्रमाण वाढत आहे. तरी देखील देवावरती त्यांची तितकीच श्रद्धा आहे.

मुलांचे शिक्षण :

सर्व उत्तरदाते आपल्या मुलांना शाळेत पाठवत होते. सध्याच्या पिढीमध्ये शिक्षण घेण्याविषयी असणारी अभिरूची दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसून येते.

व्यवसाय स्विकृती :

निम्त्या उत्तरदात्यांनी पारंपरिकतेनुसार व्यवसाय स्विकारलेला दिसून येतो. ३६% उत्तरदात्यांनी आर्थिक कारण यामुळे याचे प्रमाण कमी आहे. तर १४% उत्तरदात्यांनी आर्थिक कारण व अशिक्षितपणा यामुळे व्यवसाय स्विकारल्याचे दिसून येतो. हे प्रमाण फार अत्यल्प असल्याचे दिसून येते.

आर्थिक परिस्थिती :

बहुसंख्य उत्तरदात्यांनी कर्ज घेतलेले आहे. सर्वाधिक (२४%) उत्तरदात्यांनी रु.१५,००१ ते ३०,००० पर्यंत कर्ज घेतलेले आहे. २२% उत्तरदात्यांनी रु.१००० ते १५,००० पर्यंत, १६% उत्तरदात्यांनी रु.६०,००१ ते त्यापेक्षा अधिक, रु.३०,००० ते ६०,००० पर्यंत कर्ज घेतलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण सर्वात कमी ८ % इतके आहे. बहुतांशी उत्तरदात्यांनी बँकेमधून कर्ज घेतले असल्याचे दिसून आले. २३% उत्तरदात्यांनी सावकाराकडून ६% उत्तरदात्यांनी बचतगट व पतसंस्थेतून कर्ज घेतले असल्याचे दिसून येते परंतु याचे प्रमाण फार कमी असल्याचे दिसून येते. कर्ज घेण्यामागील कारण पाहिले तर सर्वाधिक उत्तरदात्यांनी धार्मिक सण समारंभ व घरखर्चासाठी कर्ज काढले आहे. २३% उत्तरदात्यांनी व्यवसायासाठी, १०% विवाहासाठी, ५% उत्तरदात्यांनी घरबांधण्यासाठी ४% उत्तरदात्यांनी आजारपणासाठी,

शिक्षणासाठी कर्ज काढणाऱ्यांचे प्रमाण नगण्य आहे. बहुसंख्य उत्तरदाते बचत करणारे आहेत. १६% उत्तरदाते बँकेमध्ये बचत करणारे आहेत, १५% बचतगट, १४% भिशी, १०% बँक, स्वतःचे घर व भिशी या विविध ठिकाणी बचत करतात.

शेतजमीन :

बहुतांशी उत्तरदात्यांच्याकडे स्वतःच्या मालकीची शेतजमीन नसल्याचे दिसून येते. तर शेतजमीन असल्याचे प्रमाण नगण्य आहे. वडार समाज हा भटका समाज असल्याने वडीलोपार्जित शेती असल्याचे दिसून येत नाही. २५ एकर असणाऱ्या १ उत्तरदात्याला मिळणारे उत्पन्न रू ९०,००० पेक्षा अधिक आहे तर दुसऱ्या उत्तरदात्याची जमिन ८ एकर त्यातून मिळणारे उत्पन्न रू.६०,००१ ते ९०,००० पर्यंत असल्याचे दिसून आले.

स्थलांतर :

बहुसंख्य उत्तरदात्यांना व्यवसायाच्या कामाच्या निमित्ताने स्थलांतर करावे लागते. वडार जमात ही पूर्वीपासून भटकी असल्याने आजही तिचे फारसे भटके जीवन संपलेले दिसून येत नाही.

कामाची परिस्थिती :

हंगामी स्वरूप :

बहुतांशी उत्तरदात्यांचे व्यवसायाचे स्वरूप हंगामी आहे. परिणामी वडार जमातीचा मूळ पारंपरिक व्यवसाय हा या वडार लोकांना बाराही महिने रोजगार मिळवून देऊ शकत नाही. त्यामुळे या व्यवसायाला एक प्रकारचे हंगामी स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

घरातील सदस्यांची मदत :

बहुतांशी उत्तरदात्यांच्या कुटुंबामधील घरातील सर्व मंडळी कामामध्ये मदत करत नाहीत. उत्तरदात्यांच्या घरामधील सर्व मंडळी कामामध्ये मदत करणाऱ्यांचे प्रमाण कमी असल्याचे दिसून येते. जाते-पाटा वरवंटा बनविण्याऱ्यांच्या घरामधील सर्व मंडळी कामामध्ये मदत करत असल्याचे दिसून येतात.

दगड खरेदी व पक्का माल :

१८% उत्तरदाते दगडाची खरेदी नगावर करतात. १४% उत्तरदाते खणीमध्ये दगड फोडताना ब्रासवर, २% (स्त्री) उत्तरदाते खडी ट्रॉलीवर फोडली जात असल्याचे दिसून आले. तर ६६% उत्तरदात्यांना हा प्रश्न लागू होत नाही. १८% उत्तरदात्यांना एक दगड घडवायला एक दिवस लागतो. १८% उत्तरदाते जाते-पाटा-वरवंटा घडविण्याचे काम करतात तसेच पाथरवट या पोटजमातीतील महिला व वयस्कर स्त्रिया घरोघरी जाऊन जाते-पाटा-वरवंट्यांना टाके घालण्याचे काम करताना दिसून येतात. तर २% उत्तरदाते जाते-पाटा-वरवंटा घडविण्याबरोबरच इतर वस्तू (तुलसी कट्टा गिरणी पेढा, थडगे) बनविण्याचे काम करतात त्यांचे प्रमाण नगण्य आहे. दगड खरेदी करून ज्या वस्तू विकतात त्याला त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणे फायदा होत नसल्याचे दिसून आले. बहुतांशी उत्तरदात्यांना आणलेला कच्चा माल किंवा तयार केलेल्या वस्तू ठेवण्यासाठी वेगळी खोली नाही.

मालाची विक्री :

बहुसंख्य उत्तरदाते तयार केलेल्या वस्तू बाहेरगावी विकण्यास जातात. वस्तूच्या विक्रीची ठिकाणे गोवा, सावंतवाडी, फोंडा, मालवण, सिंधुदुर्ग (कोकणभाग) व कर्नाटकामध्ये तसेच कोल्हापूरच्या आसपासच्या खेड्यांमध्ये वाचणी, हळदी, कांडगाव, वाशी या ठिकाणी विकायला जात असल्याचे दिसून येतात.

बहुतांशी उत्तरदात्यांच्या मते, मिक्सर बाजारात आल्यामुळे जाते-पाटा-वरवंटा यांना पूर्वीसारखी मागणी नाही. आजची आधुनिक स्त्री देखील विद्युत उपकरणांना प्राधान्य देत असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे जाते-पाटा-वरवंटा हद्दपार होत चाललेला आहे, व वडार समाजातील लोकांचा उपजिवीकेचा प्रश्न निर्माण होत आहे.

श्रमजीविंचे काम:

बहुतांशी उत्तरदाते कंत्राटदाराच्या हाताखाली मजूर म्हणून कामाला जातात.

बहुतांशी उत्तरदात्यांची रोजची मजूरी रू. १३१ ते २०० पर्यंत असल्याचे दिसून आले. तर ६% उत्तरदात्यांची मजूरी रू.१०१ ते १३० पर्यंत, ८० ते १०० पर्यंत मजूरी असलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण ४% फार कमी आहे. ६४% उत्तरदात्यांना हा प्रश्न लागू होत नाही.

सर्वाधिक उत्तरदात्यांचे कामाचे तास ८ आहे. २६% उत्तरदात्यांना कामाची निश्चित वेळ सांगता येत नाही. २४% उत्तरदाते ६ तासापेक्षा कमी काम करतात. यामधील उत्तरदाते वेगवेगळ्या कामामध्ये गुंतलेले असल्यामुळे कामाचे तास वेगवेगळे असल्याचे दिसून येतात.

श्रमजीवी आणि कंत्राटदार :

बहुतांशी उत्तरदात्यांना कंत्राटदाराकडून / मालकाकडून मध्यम प्रकारची वागणूक मिळते. चांगल्या प्रकारची वागणूक मिळणाऱ्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण थोड्या प्रमाणात दिसून येते. वाईट प्रकारची वागणूक मिळणाऱ्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण सर्वात कमी आहे. बहुतांशी उत्तरदात्यांना आठवड्याची सुट्टी असते. आठवड्याची सुट्टी नसलेल्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण कमी असल्याचे दिसून येते. बहुतांशी उत्तरदात्यांना काम उपलब्ध नसते त्यावेळी त्यांना बेकार राहावे लागते. तर काम उपलब्ध नसते त्यावेळी मिळेल ते मजूरी काम करणाऱ्यांचे प्रमाण कमी असल्याचे दिसून येते. बहुतांशी उत्तरदात्यांच्या मते अलीकडे नवीन मशिनरी आल्यामुळे वडार जमातीचा पारंपरिक व्यवसाय बुडत चालल्याचे दिसून येत आहे. तसेच उदरनिर्वाहाचा प्रश्न निर्माण झालेला आहे.

कामाबद्दल समाधान :

निम्मे उत्तरदाते सध्याच्या कामाबद्दल अंशतः समाधानी असल्याचे दिसून आले. २८% उत्तरदात्यांना असमाधानी असल्याचे वाटते. सध्याच्या कामामध्ये पूर्ण समाधानी असणाऱ्या उत्तरदात्यांचे प्रमाण कमी असल्याचे दिसून येते.

आर्थिक दर्जा :

बहुतांशी उत्तरदात्यांना व्यवसायामुळे सामाजिक-आर्थिक दर्जामध्ये सुधारणा

झाल्याचे वाटते. ३०% उत्तरदात्यांना सुधारणा झालेली नाही असे मत आहे. तर २५% उत्तरदाते सामाजिक-आर्थिक दर्जात्मक सुधारणाविषयी अनिभङ्ग होते.

आवश्यक गरजापूर्ती :

बहुतांशी उत्तरदात्यांच्या कुटुंबाच्या आवश्यक गरजा काही प्रमाणात भागत असल्याचे दिसून आले. २७% उत्तरदात्यांचे बऱ्या प्रमाणात, २५% उत्तरदात्यांच्या कुटुंबाच्या आवश्यक गरजा भागत नसल्याचे दिसून आले. उत्तरदात्यांच्या कुटुंबाच्या आवश्यक गरजा भागत असल्याचे प्रमाण फारच कमी १५ % आहे.

कामगारांच्या समस्या :

व्यावसायिक समस्या :

बहुतांशी उत्तरदात्यांना व्यावसायिक समस्या जाणवतात. आधुनिक मशिनरी, पैशाच्या जोरावर कोणत्याही समाजातील मजूर या व्यवसायात सहज उपलब्ध, पारंपरिक व्यवसाय बुडत चाललेला आहे. या वेगवेगळ्या प्रकारच्या समस्या आहेत. बहुतांशी उत्तरदात्यांना व्यवसायामुळे आरोग्यावर परिणाम होतो. पाठदुखी, हातदुखी, मानेचा त्रास, डोळ्यांचा त्रास या स्वरूपामध्ये परिणाम होतो. तर व्यवसायामुळे आरोग्यावर परिणाम होत नसल्याचे प्रमाण कमी आहे.

व्यसने :

बहुतांशी उत्तरदात्यांना कोणते ना कोणते व्यसन आहे. दोन किंवा तीन बाबींची व्यसने असणारे ही उत्तरदाते आढळून आले. व्यसन असणाऱ्या ८० पैकी २५% उत्तरदात्यांना दारू व तंबाखूचे व्यसन आहे. या दारूच्या व्यसनावरोबर इतरही अनेक व्यसने असलेली दिसून आली. कोणत्याही प्रकारचे व्यसन नसलेल्यांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. नमुन्यातील उत्तरदात्यांचा व्यसनावरील मासिक खर्च रु. १००१ ते त्याहून अधिक असल्याचे दिसून आले. वडार समाजातील आर्थिक परिस्थिती बेताची असून देखील व्यसनावरील खर्च लक्षणीय आहे.

श्रमजीवी व कंत्राटदार :

बहुतांशी उत्तरदात्यांना कंत्राटदाराकडून / मालकाकडून देण्यात येणारी मजूरी अपुरी वाटते. मजूरी पुरेशी वाटणारे उत्तरदात्यांचे प्रमाण थोड्या प्रमाणावर दिसून येते. अंगमेहनत व शारिरीक कष्ट या तुलनेत न परवडणारी मजूरी, आजच्या महागाईमुळे कुटुंबाच्या उदरनिर्वाह होऊ शकत नाही, अशी विविध कारणे अपुरी मजूरीची दिसून येतात. बहुतांशी उत्तरदात्यांच्या मते कंत्राटदाराकडून / मालकाकडून अपघात झाला असल्यास नुकसान भरपाई दिली जात नाही असे मत आहे. तर काही उत्तरदात्यांच्या मते नुकसान भरपाई दिली जाते. याचे प्रमाण थोड्या प्रमाणात असल्याचे दिसून येते.

शासन योजना :

बहुतांशी उत्तरदाते शासनाच्या योजना कोणत्याही स्वरूपाच्या माहित नसल्याचे सांगतात तर काही उत्तरदाते शासनाच्या योजना माहित आहेत पण योजनेचा लाभ मिळाला नसल्याचे सांगत त्यांचे प्रमाण फार कमी असल्याचे दिसून येते.

पारंपरिक व्यवसाय :

बहुतांशी उत्तरदात्यांनी पारंपरिक व्यवसायाशिवाय इतर नवीन व्यवसाय स्विकारलेला दिसून येत नाही. काही उत्तरदात्यांनी सामाजिक वातावरणाशी तडजोड करून नवीन व्यवसाय स्विकारल्याचे दिसून आले.

सूचना :

१. भारतात वडार जात कर्नाटक तसेच इतर घटक राज्यांमध्ये अनुसूचित जाती-जमातीत आहे. त्याप्रमाणे महाराष्ट्रात वडार समाज देखील अनुसूचित जमातीत समाविष्ट करण्यात यावा त्यामुळे त्यांना घटनात्मक सवलती मिळतील.
२. शैक्षणिक उन्नतीसाठी प्रत्येक जिल्ह्यात एक आश्रमशाळा, वसतिगृह त्याचबरोबर खाणवसाहतीमध्ये खाणकामगरांच्या मुलांसाठी पाषाण शाळा सुरू करावी.

३. वडार समाज हा व्यवसायाच्या निमित्ताने भटकत असल्यामुळे जातीचा दाखला, अधिवास दाखला, जात पडताळणी व इतर आवश्यक दाखलेसाठी जाचक अटी रद्द कराव्यात तसेच संघटनेचा जातीचा दाखला पुरावा समजून त्वरीत देण्यात यावा. वडार जात नॉनक्रिमीलेयरमधून वगळण्यात यावी.
४. वडार जमातीचा व्यवसाय हा खाणीशी संबंधित असल्याने खाणकामासाठी गायरान जमिनी देण्यात याव्या, त्यांना रॉयल्टी (स्वामित्वधन) माफ करण्यात यावे. तसेच या व्यवसायासाठी लागणाऱ्या साधनसामुग्री बीज-भांडवल उपलब्ध करून द्यावी.
५. खाणकामगारांसाठी पेन्शन योजना, आरोग्य विमा, तसेच हा व्यवसाय पावसाळ्यात बंद असल्याने त्यांना उदरनिर्वाहाकरिता रोजगार भत्ता मिळावा.
७. वडार जमातीची भटकंती नाहीसे होण्यासाठी घर बांधण्यासाठी अल्पदरात व दीर्घमुदतीचे कर्ज मिळावे.
८. वडार जमातीमधील हस्तकला जपण्यासाठी व त्याचा विकास होण्यासाठी उत्कृष्ट शिल्पकला कारागिरास दरवर्षी पुरस्कार शासनाने जाहिर करून, शिल्पकला प्रदर्शन आयोजित केले पाहिजे. शिल्पकारागिरांना मानधन, पेन्शन योजना जाहिर करावे.
९. वडार जमातीमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे. त्याचबरोबर अंधश्रद्धा व व्यसनाधिनतेचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात आहे. त्यासाठी शासकीय व स्वयंसेवी संस्थेने पुढाकार घेऊन व्याख्याने व चर्चासत्रे आयोजित करून प्रत्येक वडार वस्तीमध्ये प्रबोधन करणे महत्त्वाचे आहे.